

Hatos Pál

„MIKOR MAGYARORSZÁG ERDÉLY VOLT”

Ravasz László „erdélyiségének” rétegei*

1935-ben Németh László Romániában járt szövetséget keresni a dunai népek „tejttest-vériségének” gondolatához, vagy pontosabban: utópiájához. Ezt nem találta meg, de annyi csalódás után Kalotaszeg mégis lenyűgözte. Útja végén Körösfőn – „ebben a tatár Genfben” – egy vasárnapi református istentiszteleten vett részt, és az élmény fenséges-komor hangulatát az erdélyi magyarság jövőjére kivetítve rezignáltan jegyezte meg: „Magyarság, halál, protestantizmus, én úgy érzem, egyet jelentenek ma itt.”¹ De vajon mit jelentett az erdélyi Ravasz László számára az „erdélyiség”? Annak a Ravasznak a számára, aki Kalotaszegen született, s Németh romániai útjának idején, 1935-ben állt pályája zenitjén dunamelléki református püspökként és egyben a magyar protestantizmus vezéregyéniségeként, s aki egy hosszú élet végén – elfeledve – ugyanabban az évben, 1975-ben halt meg, mint a nála majd’ húsz évvel fiatalabb Németh László. Ahogy a püspök az „erdélyi lélekről” szóló egyik előadásában megfogalmazta: „benne önnön lelkünket és saját programunkat kell felismernünk”.² Ravasz Erdélyről szóló megnyilatkozásai azonban nemcsak retorikai fogások, hanem többségükben történeti-társadalmi diagnózison alapuló gyakorlati programadások voltak. Főképp 1921 előtt, amikor maga is az erdélyi közelet aktív szereplője volt. S a két világháború között kora egyik legünneltebb szónokaként, a katolikus Tóth Tihamér mellett a rádióprédikációk első igazi hazai mestereként hatása messze nagyobb volt, mint azt az írásbeli hagyaték mutatja. Az életút hat évtizedén át ismételt vagy újrafogalmazott, Erdélyre vonatkozó értelmezései a maguk korában tekintéllyel bírtak, a szélesebb közvéleményre is sokszor ihlető erővel vagy provokatívan hatottak. Kétségtelen: Ravasz László gondolatai a revizionista mítoszvilág legerősebb bástyájának számító Erdély-kép alakítói voltak.

Az a jelenségvilág, amit „Erdély-mítosznak” hívunk, genezisében és fejlődésében is rendkívül összetett. Egyfelől a Trianon utáni revizionista elképzelések eszköze, másfelől a transzilvanizmusban önálló azonosságtudat kifejlesztésére vállalkozó romániai magyar elitek sajátos – és a revizionista Erdély-képpel versengő, sőt azzal néha konfliktusba lépő irodalmi-politikai-ideológiai – konstrukciója. A két világháború között irodalmi alkotások, filmek, tananyag stb. révén a magyar köztudat egyik fontos gondolkodásbeli közhe-

* A tanulmány a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ NÉMETH László: *Magyarok Romániában* = Uő.: *Sorskérdések*, Magvető, Budapest, 1989, 407.

² RAVASZ László: *Erdélyi lélek* = Uő.: *Tudom, kinek hittem. Beszédek, cikkek, prédikációk*, Studium, Budapest, 1927, 62. (Az írás eredetileg a *Protestáns Szemle* 1925. évfolyamában jelent meg, de közölte a *Nagyenyedi Album* című ünnepi kiadvány is.)

lyévé lett „édes Erdély” képe ezért hordozza magában a „távol és közel” romantikus eredetű feszültségét az anyaország és a mindig távoli tartomány között. „Szegény Erdély; olyan, mint a mostohagyermek: előbb egy kicsit haldokolnia kell, hogy meglássuk: milyen kedves, milyen drága, mennyire egyetlen.”³ Az 1916-os román betörés idején Ravasz Lászlónak a magyarországi közvélemény számára fogalmazott sorai még a nagy katasztrófa bekövetkezése előtt íródtak, de már előrevetítik a Trianon utáni helyzetet: Erdély akkor lesz a „miénk”, amikor elveszítjük, ahhoz, hogy felismerjük benne a rokont, először elszakadtként kell számba venni. Ezt a némiképp skizofrén helyzetet ebben az újkori tragédiában éppen egyfajta sérelmi közösség oldja fel: „A románok felé eső határokat a minden napokban – a nyelv, a kultúra és a vallás megannyi látható vagy hallható jele mellett a sérelmek, a másodrendű állampolgárság sokszor megjelenített érzése jelölték ki. Azok a sérelmek, amelyek egyúttal egységet teremtettek Magyarországgal és a magyarsággal is.”⁴ De félrevezető leegyszerűsítés lenne az „erdélyiséget” pusztán ideológiaként, a két világháború közötti revíziós nacionalizmus egyik változataként számba venni. Az erdélyi magyar sors választóján a szülőföldjét otthagyo Ravasz László „erdélyisége” egész életén át kísérő személyes léthelyzet volt, amely százazrek élményével találkozott. Szellemi értelemben pedig a „történelem terhe”, hiszen a nemzeti fájdalom hazafias diskurzusa és áldozati retorikája a „vereség kultúráját” építette, s „az ilyen halálból született életnek a homlokán ott van egy tragikus csóknak eljegyző bélyege”.⁵ A nacionalizmus nemcsak „diskurzus” és „konstrukció”, hanem a kortársak, így Ravasz László számára is a Monarchia utolsó évtizedére kikristályosodott legáltalánosabb politikai és szellemi környezet: „mind a szétválasztó erő, mind az összefogó erő csakis a nacionalizmus lehetett [...] megvolt tehát a következő emberöltők döntő formája: egy győzelmes nacionalizmus, amely egy elbukó nacionalizmus rovására érvényesül”. Ravasz pedig magára is érvényesnek tartotta, amit Erdély húszas években kivirágzó irodalmi reneszánsza kapcsán mondott: „a nemzeti irodalomnak, minél inkább nemzeti, megvan a kísértése, hogy elfogultságot táplál és magas esztétikai, illetve etikai értékek helyett a nemzeti hiúságoknak való hízélgéssből él”.⁶ A következőkben ezen megfontolások gondolati keretén belül mutatom be Ravasz László Erdély-képét a pálya kezdetétől, a 20. század első évtizedétől az 1960-as évekig.

„Magyar Atlantisz” – a gyermek- és ifjúkor Erdélye

Első olvasatban Ravasz László számára az „erdélyiség” magától értetődő adottság. A református lelkész Kalotaszegre települt marosszéki családból származott, Bánffyhunya-

³ RAVASZ László: *Erdély*, Protestáns Szemle 1916, 485.

⁴ EGRY Gábor: *Erdély-képek és mítoszok = A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*, szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 521.

⁵ RAVASZ László: *Az erdélyi irodalom = Uő.: Hit és engedelmisség. Prédikációk, beszédek, cikkek, előadások*, Budapest, 1936, 307.

⁶ Uő., 309.

don született, ami székely öntudatát az erősen rétegzett s a partiumi részekhez hidat képező kalotaszegi szigetmagyarsághoz viszonyította.

A bánffyhungyadi református egyházközség inkább alföldi képet viselt, mint erdélyit. Kétezer lelkes paraszt oppidum [mezőváros], megerősített templommal. Lakói földművelők és fuvarosok. Kolozsvár és Nagyvárad között a forgalmat ők bonyolítják le. Pénz van bőven, nem szorulnak rá a néhány szegényedő gentry-családra, sőt még a hatalmas Bánffy familiára sem, pedig a havasnak, Hunyadnak, Szentkirálynak, Zentelkének ők az urai le egészen Sebesvárig.⁷

Az érett kor visszaemlékező prózájában „Magyar Atlantisszá” nemesült ez a világ, a régi és új csodálatos keveredése az öntudatra ébredő gyermeki figyelem fénysugarában. Kalotaszeg „mítosza” Ravasz gyermekkorának legszemélyesebb élménye, amelyet ő egyszerre figyelt bennfentesként, másrészt – mint a beszármazott „honorácior” gyermek – kívülállóként. Kései beszámolóját, akár *Ady A Kalota partján* című költeményét, áthatja a fenségesség érzete, de ugyanakkor benne van a modern és a régi találkozását óhatatlanul kísérő ironikus nosztalgia:

Templomozás után elvonultak előttem a kimenő asszonyok és lányok bársony muszulyban [kalotaszegi kötényszoknyában], gyöngypártában, selymvállban, himzett mellrevalóban. Ilyenkor úgy tetszett, mintha sok-sok tarka, csodálatos, óriás virág kelt volna lábra és suhogna el mellettem az élet mezejének tarka és szent processziója. Vasárnap délután legények, leányok összefogódkodtak s végigjárták az utcákat énekelve. Néha-néha a vezető pár megállott, aranykaput csinált, átbujt rajta az egész tarka sereg s ment tovább a zengő, kígyózó embervonal. Egyik vasárnap délután nem volt aranykapuzás, mert nagy csoda előtt állt a falu. Akkor futott át a községen az első bicikliverseny, amely Kolozsvár és Várad között játszódott le.⁸

Ravasz gyermekkorában ment végbe az 1848-as jobbágyszabadítás által elindított paraszti polgárosulás, amelynek emlékeit késő öregségéig megőrizte, s plasztikusan adja vissza önéletírásában:

Mindez érezhető rang- és osztályrétegződést alkotott. Ha sok el is mosódott belőle, megmaradt kettő: a paraszt és értelmiség. Az én gyerekkorom éppen arra az időre esik, mikor a vármegyei Erdélyben (és a székek peremén) a parasztság a jobbágyság, az értelmiség pedig a nemesség rangsorát vette át. A tanult embert úri embernek vagy nemes embernek mondták. Ennek volt a külső jele pl. az, hogy a jöttment nadrágos ember gyermeke tegezte a hatvenszáz holdas gazda fiát s az nem tegezte vissza. [...]

⁷ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 29.

⁸ RAVASZ László: *Magyar Atlantisz* = *UÓ.: Isten rostájában*, II., Franklin, Budapest, 1941, 458–459.

Így alakult ki a sajátságos erdélyi tagozódás, részint gazdasági, részint politikai és társadalmi okok alapján: arisztokrata, gentry, értelmiség, polgárság (kereskedő és iparos), parasztság, zsidóság, románság, cigányok, koldusok.⁹

Nem elhanyagolható tény, hogy Ravasz tudatát kora gyermekkorától kezdve formálta a kalotaszegi szigetmagyarságra jellemző interetnikus együttélés tapasztalata, amelyet a trianoni katasztrófa látószöge utólagosan bizonyosan harmonikusabban ábrázolt a kortárs valóságnál:

Kalotaszeg kis magyarságát óriási román többség veszi körül. [...] A faluban minden hunyadi ember beszélt románul – kivéve minket –, a havasról bejáró románoknak volt egy-egy ismerős házuk, ahol megszállottak, etettek, itattak, piacra vitt, vagy piacról vett holmijukat őrizetbe adták. A román kedves, barátságos nép, derült életszemléletű – csak az aratódalaik rettentő fájdalmasak, ősi rabszolgaénekek. A magyar fölényesen, vállveregetve bánt vele, de nagyon jól megfértek. [...] A románság a magyarságra nézve a piacot és a munkaerőt jelentette. A nemzetiségi gyűlölet az impériumváltozással vert gyökeret, ami érthető történelmi folyamat.¹⁰

Ezt így bizony a megszépítő messzeség mondatja, igaz, Ravasz gyerekkorára már elhalványodtak a Horea-Cloșca-féle felkelés pusztításai, 1848 véres őszének etnikai konfliktusai is, amikor a „havas” ismét rázúdult a Kalotaszeg magyar falvaira.¹¹ Kalotaszeg az egyik fő színhelye az erdélyi román–magyar összetűzéseknek, de a generációkon átörökölt fenyegetettség-érzés a dualizmus békéjében betelepült Ravasz családot nem érintette meg. S összességében csak az 1918-as uralomváltás sérelmei és konfliktusai hoztak lényegi változást a két nemzet közgondolkodásában, az egymásról kialakult sztereotípiákban. Ahogy Bárdi Nándor megfogalmazta, a magyarok képzeletében ekkor foglalta el a szelíd, kicsit balga román paraszt helyét a csalárd, szőszegő és erőszakos, korrupt román képe. A másik oldalon pedig – miközben a dzsentri úrhatnámosságát az egész magyarságra kiterjesztették – megjelent az örökké érthetetlenül lázongó, robbanékony székely és a kultúrfölényével okoskodó, rideg magyar úriember képe.¹² Az interetnikus együttélés élesebb kontúrokat kölcsönzött Ravasz magyarságtudatának is, ráadásul a kalotaszegi népeletnek korán támadtak mecénásai és reklámozói Gyarmathy Zsigmond és felesége, Hóry Etelka személyében. Gyarmathyné ösztönzései révén a kalotaszegi kézimunka kivált az erdélyi hímzések sorából és a korai folklorizálódás egyik Magyarország-szerte ismert példája lett.¹³ Vele a Ravasz

⁹ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 30.

¹⁰ *Uo.*, 31.

¹¹ Vö. BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes: *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*, Akadémiai, Budapest, 2004, 117–122.

¹² BÁRDI Nándor: *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1921*, Aetas 1993/3., 76–120.

¹³ KÓSA László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Planétás, Budapest, 1998, 304.

család is jó kapcsolatban volt, és – ahogy levelezése tanúsítja – berlini ösztöndíjas éve alatt a fiatal Ravasz László is megpróbált piacokat szerezni Gyarmathyné áruinak. Sőt jövőendő anyósát is ilyen varottasokkal ajándékozta meg.¹⁴

„Az eklézsia szolgálói” – az erdélyi református öntudat kontextusai

Ravasz László erdélyiségét azonban még alapvetőbben meghatározta református öntudata. Bánffyhunyon a társadalmi együttélés legfőbb intézménye a közös felekezeti azonosságtudat, a reformátusság: „minden hunyadi magyar ember református, s ha nem református, akkor vagy nem hunyadi vagy nem magyar”.¹⁵ Az erős reformátusságot nemcsak Kalotaszeg református magyarságának tapasztalata adta, hiszen a Ravasz család hiába volt magyar és kálvinista, mégsem volt egészen hunyadi. Ravasz tehát mindenekelőtt családi örökségként és a mindennapok boldogulását is segítő „erős családi-asságként” élte meg reformátusságát. Főjegyzői (az erdélyi református egyházban ez a tisztség valójában püspökhelyettesi pozíciót takart, s betöltője jó eséllyel vált a püspök utódjává) székfoglalójában büszkén hangsúlyozta ősi családi kötődését, generációkon átívelő sorsközösségét az erdélyi reformátussággal.

Őseim századokon át, a reformáció hajnalától kezdve, ha elszakadtak az eke szarvától, ennek az egyháznak voltak papjai és iskolamesterei; ha pedig megmaradtak földből élő egyszerű székelyeknek, református egyházközségek javait gondozták, pénzét szaporították, tornyait építették. Népes családomban senki sincs, aki ne lenne az eklézsia szolgálója.¹⁶

Később is visszatért az Erdélyre oly jellemző felekezeti-családi összefonódásokra.

Az erdélyi református magyar ember élete szorosan össze van forrva az egyház életével. Az én rokonságomban, ha fel tudtam számítani ötven tanult embert, ebből negyvenöt bizonyára pap volt, kettő tanító és három tanár. Az egész láthatáron nem lehetett volna a családomban találni egyetlenegy jogászt, mérnököt, vagy orvost.¹⁷

A középiskolát – rokoni kötődés miatt – szülőhelyétől messze, a Székelyudvarhelyi Református Főgimnáziumban végezte. Ellentétben Bánffyhunyon szigetletével, Székelyudvarhely a legmagyarabb (95 százalékan magyarok által lakott) megye székhelye.

¹⁴ Ravasz László levele szüleinek, Charlottenburg, 1906. április 2., Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára, Kt. d. 14.199.

¹⁵ RAVASZ László: *A régi Bánffyhunyon* = UÓ.: *Isten rostájában*, II., 67 (eredetileg rádiófelolvasás). A kalotaszegi csoportidentitás összetevőihöz lásd BALOGH-FÜLEMILE: *I. m.*

¹⁶ RAVASZ László: *Főjegyzői székfoglaló*, 1918 = UÓ.: „Az emberélet útjának felén”, *Az Út*, Kolozsvár, 1924, 252.

¹⁷ RAVASZ László: *Magamról*, Coetus, Debrecen, 1944, 12.

lye volt. Nem véletlen, hogy Udvarhelyen a kamasz Ravasz Lászlót leginkább a „székely mítosz” varázsa fogta meg. „Mindenki úgy tudta, hogy Udvarhely Attila udvarának a helye volt. [...] Ha van székelység és van *bennem* székelység, azt Udvarhelyt találtam meg s Udvarhelyt rögződött belém.” Itt, a székelység egyik kulturális központjában találkozott Ravasz a katolicizmussal, s a magyarság felekezeti megosztottságának tapasztalatával – itt már nem volt egyenlőségjel felekezeti és nemzeti között. Hiába vette körül nagyobb református vidék, Udvarhely maga katolikus többségű volt. Az iskolaváros Székelyudvarhelyen a középiskolák mint nagyobb történelmi és kulturális egységek képviselői bizonyos testületi szellemet érvényesítettek. Ravasz úgy érezte, a felekezeti „versenyben” a reformátusok nem álltak rosszul, s ez diáköntudatára is visszahatott.

Ez a református kollégiumot az első sorba emelte, mert a város kisebbségi reformátussága a katolikus többséggel szemben automatikus életénél fogva, no meg azért, mert mögötte állt a református vidék intellektuális és gazdasági ereje, számbeli túlsúlya, határozott fölényt mutatott. Ezt ösztönösen éreztük mi, „kollégisták” is ragaszkodtunk az elsőséghez a [katolikus] „gimnazistákkal” és az [állami középiskola] „reálistáival” szemben.¹⁸

Ravasz katolicizmussal fenntartott viszonya ettől függetlenül is mindig elfogulatlan maradt: már korán, teológushallgatóként felfigyelt Prohászka Ottokárra. Erdély katolikus püspökeivel, különösen Majláth Gusztáv Károllyal, de utódjával, Márton Áronnal is jól együtt tudott működni.

Székelyudvarhely jelentőségét iskolaközpont mivolta nagyította fel, egyébként kisváros volt, alig 10 ezer lakossal; az iparosok mellett főképp „honoráciorok”: hivatalnokok, tanárok és diákok népesítették be. Ravasz ezért hangsúlyozta később is sokszor:

Erdély társadalma a legújabb ötven esztendőben [...] *tanári* befolyás alá került. Több olyan erdélyi kisváros van, amelyben egy, két, három főgimnázium volt. Például Székelyudvarhelynek alig tízezer lakója, de három középiskolája volt nyolcszáz diákkal, negyven-ötven tanárral. Kolozsvárnak öt főgimnáziuma, három polgári iskolája, három ipari szakiskolája, hat akadémiaja, két tanítóképezdéje, egy egyeteme volt. Kisebb városok politikai, társadalmi mozgalmait, egyesületeit tanárok vezették. [...] A kolozsvári egyetemi tanárok irányították az Unió páholytól az Erdélyi Irodalmi Társaságig minden kulturális egyesületet s ők voltak az urak a városi politikában is. [...] alig volt az erdélyi magyarságnak olyan lelki megnyilatkozása, ahol nem kolozsvári teológiai tanár lett volna az ünnepi szónok...¹⁹

¹⁸ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 40.

¹⁹ RAVASZ: *Erdélyi lélek*, 57.

A „tanári befolyást”, ezt a sajátos magyar *Bildungsbürgertumot* Ravasz az erdélyi társadalomfejlődés demokratikus – személyes életét is meghatározó – emancipatorikus vonásaként fogta fel. Édesapja székely kiskisgazda paraszti sorsból való felemelkedése is a középiskolai tanári pályán keresztül valósult meg, s Ravasz saját, már magasabb kulturális és szociális státusból induló karrierpályája is ezt a mintát követte. Ő is tanárnak készült, s bár az Eötvös Collegiumba nem sikerült bejutnia, kivételes tehetsége, szorgalma 25 évesen már *alma mater*ének, a kolozsvári teológiai akadémia gyakorlati teológiaprofesszori székébe juttatta. Ezen állásából indította meg egyházépítői és társadalomszervezői tevékenységét – amit a közvélemény el is várt tőle. Amikor megjelent magántanári dolgozata, amellyel megpályázta a gyakorlati teológiai tanszéket, a legnagyobb kolozsvári napilap, az *Ellenzék* is tudósított róla: „a kolozsvári gyakorlati teológiai tanszék betöltése nem csak az erdélyi református egyházkerület, hanem az erdélyi hazarész kérdése is [...] azok az ifju papok, akik hivatva vannak az erdélyi részekben a szétszórt magyarságot összetartani, az elnémult harangokat újból megszólaltatni, ennek a tanszéknek a tanárától kell első sorban az inspirációt venniök az élet nehéz harcára, a gondolat és lelkiismereti szabadság, a magyar faj szupremáciája és jövőendő felvirágzása érdekében”.²⁰

„Erdély romlása” – Ravasz László Erdély-diskurzusai 1918 előtt

A fiatal teológiai tanár tisztában volt azzal, hogy „inkább ígéret, mint eredmény”, és nagy energiával látott hozzá az egyház újjászervezéséhez, s ezen belül az erdélyi protestáns értelmiség mozgósításához.²¹ Az egyetemi tanulmányokat lezáró berlini 1905–1906-os ösztöndíja éveiből három dolgot hozott haza. Egyrészt az életfilozófia elmélyült ismeretét, Nietzsche és Schopenhauer esztétikai világlátását (doktori disszertációját végül az utóbbi alkotóból írta²²). Másrészt a belmissziós mozgalmak lendületéből kibontakozó keresztényszocializmus első tanulságait, valamint a kis nemzethez tartozás frusztrációját. Utóbbi érzésben már akkor is a pátosz dominált: „Valami föllázító a nagy népeknek az az olymposi gögje, amellyel ignorálják a magyart. Ha helyzetünkben nem volna egy nagy világtörténeti igazság és egy jeremiási sarkantyúzás: végképen elkeseredne az ember.”²³ A fiatal Ravasz Lászlót mégis „liberálisnak” tartották a kortársai: 1910-ben belépett a kolozsvári Unió szabadkőműves páholyba.²⁴ Szabadkőműves tevékenységét azonban konzervatív megfontolások uralták: célja a választójogi reform megakadályozása volt az erdélyi magyarok politikai vezető szerepének megőrzése érdekében. „Bármennyire is akartunk egy demokratikus választójogot, láttuk azt, hogy az akkori

²⁰ Vélemény Ravasz László magántanári dolgozatáról, *Ellenzék* 1907. május 25.

²¹ Vö. RAVASZ: *Magamról*, 27.

²² RAVASZ László: *Schopenhauer aesthétikája*, Kolozsvár, 1907.

²³ RAVASZ László: *Keresztény szocializmus*, Erdélyi Protestáns Lap 1906/4., 33.

²⁴ VARGA Attila: *Elite masonice maghiare Loja Unio din Cluj (1886–1926)*, Argonaut, Cluj, 152.

Magyarországon a magyarság kisebbségben van, a nemzetiségi kérdés el van rontva s fél-
tünk, hogy egy általános, titkos, községenkénti választójog mellett elvesz a magyarság
történelmi súlya.”²⁵ Amikor az I. világháború közepére a szabadkőművességben ez az
álláspont végképp tarthatatlanná vált, kilépett.

Ravasz konzervativizmusa korántsem megszokott, hanem erőteljesen reflexív, sőt kri-
tikai tartalmú volt. A protestáns nevelés középpontjába az individuális vallási tapasztalat
elsődlegességét állította, és élesen bírálta a századelő sekélyes, nemzetieskedő retorikáját.
„Csak olyan ember tehetette a középiskolai oktatás befejezőjéül a magyar prot[estáns]. egy-
háztörténelmet [a hit-és erkölcsstan helyett], akinek keresztyénsége speciális magyar
keresztyénség, amelyet hungaroprotestantizmusnak nevezhetnénk, amely egyebet sem
tud a protestantizmusról, mint azt, hogy miféle szerepe volt politikai történelmünk
kialakulásában. Pedig az evangélikus protestáns keresztyénség életelv, világnézet, érték-
rendszer, amely az egyénnek ad valamit, s ez az evangélikus protestáns keresztyénség több
mint szabadságharcok, több mint a gályarabok története, mert ez egy benső, szellemi
világ.”²⁶ Ennek ellenére mégis lényegi engedményt tett a nacionalizmusnak, ami ugyan-
úgy az erdélyi magyar lét ellentmondásából következett, mint konzervatív szabadkőmű-
vessége. Ugyanabban a cikkében, ahol egy új, a személyességet előtérbe állító, a szokáson
és a tradíción alapuló népegyházi modellt felváltó lelkipásztori mintát vázol fel az Erdélyi
Kálvin Szövetség számára, leszögezte: „a papnak nem adminisztrálnia kell a vallásos élet-
et, hanem motiválnia, mert ez nevelői tevékenység és nem rendőri”. Ugyanitt a vegyes
vallású községekben követendő pasztorációs munkáról azt írja:

A görögkeleti egyházzal (s általában a román egyházzal) szemben gyülekezeteink a nem-
zeti érzés tűzhelyei és propagálói. Ilyen gyülekezetekben a nemzeti érzésnek teljesen át
kell szőnie a vallásos életet, s bár idegenkedem attól, hogy papságunk csupán nemzeti-
színű papság legyen, hogy a hazafiság eszméje egészen háttérbe szorítsa a vallásos erköl-
csiséget s hogy igehirdetésünk ne legyen egyéb hazafias frázisok puffogatásánál, mégis
követelnem kell, hogy ilyen helyeken a nemzeti eszmének valläserkölcsei alapot adjunk és
a valläserkölcseinek a nemzeti életet megszentelő vonását domborítsuk különösképpen ki.
[...] Ne törődjünk azzal, hogy a faji öntudat exkluzív és az egyetemes szeretetnek sokszor
ellentmondó, mert az is bizonyos ezzel szemben, hogy a társadalom nemzeti tagozódá-
sa is egy isteni rend kinyomata és nekünk istentől nyert kötelességünk magyaroknak
maradni. [...] Az oláh nemzetiségi propaganda [...] törekvése az, hogy a magyar mun-
kaerőt az oláh tőkék szolgálatába hajtsa, hogy aztán a magyar föld oláh kézbe menjen át.
Ilyen helyütt titáni munkát kell végezni a magyar faj gazdasági önállósága érdekében s
minden erővel olyan alapokat teremteni, amelyek a magyar föld megtartására, vagy visz-
szahódítására képesek legyenek. Amelyik kálvinista pap itt megállja a helyét, több mint

²⁵ RAVASZ László: *A kolozsvári Unió-páholy*, kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos
Gyűjteményének Kézirattára, Kt. d. 13.489.

²⁶ RAVASZ László: *Középiskolai vallásnevelésünk tanterv-reformja érdekében*, Református Szemle 1910/43., 691.

pap: hős és mártír. [...] Oláh vidékeken a néplélekben a legnagyobb ellenségünk a babonáság. Míg tisztá magyar vidékeken a babonáság csak érdekes népteológiának tartható, az oláhoknál egész lelket betöltő élethatalom. Valósággal tehetetlenül állunk ezzel a démoni hatalommal szemben, pedig veszélyei nyilvánvalóak. Századok átöröklése révén elhomályosítja a nép intelligenciáját, kiöli akaraterejét, az embereket a sötétség fiaivá teszi s megcsúfolja arcukon az istenképiséget. Oláh tenger magyar szigetlakói erkölcsben és intelligenciában az átlagos magyar nívón alul megdöbbenő mélyen állnak. Az oláh pszichéje kondenzált butaságból állván ennek a rettenetes mennyiségnek tömegvonzása bűvkörébe vonta a körülötte élő magyarság lelkét is. Nem ismerek nehezebb feladatot, mint ez ellen küzdeni. A győzelemnek reménye is még emberöltők jövőjébe van tolva. A faj tisztán tartása, a közoktatásügy általános fejlődése, kétszeres számú iskolák, minden egyes léleknek különálló és erőteljes gondozása segíthet csak ezen a bajon. A tömegpszichét kell átalakítanunk, ez pedig századok munkája. Az eloláhosodás titka az, hogy először elveszítette a néplélek intelligenciájának fényét, akaratának teremő erejét, kultúrájának ősi hatalmát, és az elbutult akaratnélküli sereg áldozata lett a vele szemben álló néptömb tömegvonzásának. [...] Szövetségünk kifejezetten programjába veszi az oláh misszióügyi politikát, s azt két irányban munkálja: először a magyar faj gazdasági és szellemi megerősítésével, másodszor pedig arra törekszik, hogy kátéink, vallásos irataink oláh nyelven is megjelenjenek, s ezeknek, valamint az oláhnyelvű bibliának terjesztésével igyekszik az értelmesebb oláhok között az evangélium világosságát terjeszteni. Ha csak rajtam állna, teológiai fakultásunkon az oláh nyelv már holnap fakultatív tárgy lenne. Mert ne feledjük, egész eljárásunk summája ez: az evangélium intenzív hirdetése. Az evangélium mint magyarosító eszköz, szokatlan gondolat, de megvagyok győződve, hogy hatékonyabb eszköz minden szolgabírói brachiumnál [karhatalomnál].²⁷

Ravasz diagnózisa sokat merít az ezekben az években vezető erdélyi politikussá váló, ekkor még élesen antilibális s az eötvösi nemzetiségpolitika revízióját szorgalmazó Bethlen István megállapításaiból. Gazdasági javaslatai a világháború előtti években fontos regionális lobbicsoporttá fejlődő Erdélyi Gazdasági Egylet birtokpolitikai elveivel harmonizálnak, annak egyházpolitikai kiegészítését alkotják. A nyelvezet és megfogalmazás pedig kendőzetlen őszinteségével tárja elénk a korszak Beksics Gusztáv, Bartha Miklós könyvei által formált nemzetkarakterológiai előítéleteit.²⁸ De Ravasznál fontos szempont, hogy a javasolt terápia maga is annak beismerése, hogy az adminisztratív eszközökkel való asszimiláció kudarcot vallott, helyette szerinte a kultúrfőlény szívós és türelmes pedagógiája vezethet eredményre, de az is legfeljebb évtizedek, emberöltők múlva. Azaz az erdélyi nemzetpolitikai gondolkodók fiatal nemzedékéhez tartozó Ravasz, akárcsak a nála néhány évvel idősebb Bethlen István, nem osztozott Beksics és Rákosi Jenő „magyar Birodalmat” és „harmincmillió magyart” vizionáló optimizmusában.

²⁷ RAVASZ László: *Mit tegyünk? Munkaterv az Erdélyi Kálvin-szövetség számára*, Református Szemle 1910/50., 815.

²⁸ Vö. ROMSICS Ignác: *Bethlen István*, Osiris, Budapest, 2005, 56.

A világháború éveire a mezőségi, dél-erdélyi, egyébként zömmel református „maradék magyarság” megtartásának, megerősítésének reménye véglegesen továtűnt. Románia Erdély megszerzésében bízva 1916. augusztus 27-én hadat üzent a központi hatalmaknak, s csapataival támadást indított a csupán néhány ezer katonával védett térségbe. A betörés elől útra kelő több százezer magyar és szász lakos kálváriája komoly ijedelmet okozott, s az első napokban sokan nem haboztak „Erdély romlásáról” vizionálni.²⁹ Bár Kolozsvár nem volt veszélyeztetve, Ravasz László is Pestre költöztette családját néhány hétre. Ekkor már, a Protestáns Szemle szerkesztőjeként, feladatának a szélesebb magyar közvélemény informálását tekintette, amikor a „pánik első szelének tovarohantával” megfogalmazta gondolatait a követendő Erdély-politikáról: „Az erdélyi kérdés lényege az, hogy bár Erdély politikailag csak egyik része az egységes és élő nemzettestnek, mindazonáltal külön kultúrpedagógiai elbánást kíván.” Az egy mondatban összefoglalt tézis kifejtése sarkos megállapításokból építkezik. Erdély már csak ott magyar, ahol székely, az úgynevezett vármegyei magyarság „elcsenevészsedett,” a románság sikerrel asszimilálta a maga soraiba: „az oláhság az utóbbi ötven év alatt nagyobb hódítást végzett, mint amennyit ma egy nagyhatalom tud végezni hároméves harcban. Az erdélyi vármegyei magyarság [...] elvesztette a létharcot: kicsúszott alula a föld, elhalt ajakán a magyar szó.”³⁰ Ravasz szerint az erdélyi városok növekedése és magyarosodása is csupán a „csalfa statisztika” által kínált délibáb, mert „ezek a városok amely mértékben fejlődnek, olyan mértékben színtelenednek el s lesznek típus nélküli együttlakásává olyan embereknek, akiket a szél hord össze, mint a homokbuckát”.³¹ A kiegyezési rendszer asszimilációs politikája csődöt mondott tehát, Erdélyt csak a székelység „rezervoárjára” támaszkodva lehet Magyarországnak megtartani. Ezt is csak akkor, ha a polgárosodás kapitalista logikáját, az anyagi cenzuson alapuló elitképzést felváltja egyfajta új, az egyházak oktatási potenciáljára épített hivatásrendiség. Ravasz szerint vissza kellene térni Bethlen Gábor „íz-ig-vérig protestáns” gondolatához: ahogy a nagy fejedelem idejében egy intellektuális cenzuson kiválogatódott osztály termelte ki az erdélyi középnemességet, úgy kell most a modern erdélyi művelődést a székely fiatalok iskoláztatásának állami támogatásával fellendíteni. Ravasz egyfajta „diákhitel-rendszert” ajánl: szerinte olyan szövetkezetekbe kell gyűjteni a diákokat, amely taníttatásuk költségeit megelőlegezi, hogy „majd künn az életben, meglépesedve és megállapodva, ezt az összeget kamat nélkül visszafizessék”. A nemzetiségi kérdés tekintetében új etatizmust hirdet, azt kívánja, hogy az állam jobban biztosítsa a „maga ingerenciáját” a nép természetes vezetőinek a nevelésére nézve. Be kell vinni az egyetemre a teológiákat, csak magyar tannyelvű intézetek állíthassanak ki hivatalos diplomákat, a görögkeleti egyház dogmatikáját is magyarul kell előadni. Mert Ravasz szerint az igazi magyar nemzetiségi politika alapgondolatának megvalósulása, ha „Magyarországon csak az lehetne nyelvében román, aki szívében magyar”.³²

²⁹ NAGY Károly: *Erdély romlása*, Református Szemle 1916. szeptember 15., 514–515.

³⁰ RAVASZ: *Erdély*, 1916, 480.

³¹ *Uo.*, 481.

³² *Uo.*, 484.

Románia legyőzése, az 1918 májusában aláírt bukaresti különbéke ezeknek az illúzióknak rövid jövőt adott, hogy annál keservesebb legyen a felébredés. 1918 nyarán például hathetes, gyorstalpaló kurzusokat szerveztek Kolozsvárra, a határszéli román tanítók magyar nyelvű képzésére. A kormánypárti Kolozsvári Hírlap 1918. augusztusi tudósítása szerint: „pontosan, rendesen jártak ezek a tanítók az előadásokra, szorgalmasabban, mint azok a kis nebulók, akik eddigelé kezük alól kikerültek [...] A román tanítók teljesítményével teljesen meg vagyunk elégedve, előmenetelük minden tekintetben kifogástalan. Nemzeti szempontból igen fontos volt a kurzus, mert akik eddig románul tanították a tanítványaikat, ezentúl magyar nyelven olthatják beléjük a magyar állam megismerését. Szívesen tanulták a magyar nyelvet és irodalmat s nem hihetjük, hogy irredenta eszmék behálózassák a jövőben. Ennélfogva az eredmény csak teljesen jó lehet...”³³ Három és fél hónappal később, 1918. december 1-jén a gyulafehérvári Román Nemzetgyűlés kimondta Erdély csatlakozását Romániához.

„Éjszaka Erdélyben?” – az „erdélyiség” látószöge 1918–1921 között

A vesztes háború, az őszirózsás forradalom s a pusztító spanyolnátha híreinek forgatagában a Kolozsvári Hírlap először 1918. november 13-i számában adott hírt arról, amitől az erdélyi magyarok többsége rettegett: román járőrök jelentek meg a Tölgyesi-szorosban. A hír komoly pánikot keltett Erdély fővárosában is. De az újság igyekezett megnyugtadni közönségét, mondván, hogy a „román betörés nem olyan fekete, mint ahogy azt a falra festették”.³⁴ Ugyanebben a lapszámban – mintegy ellenpontként – tudósítanak Budapestről, ahol a Károlyi-kormány zürichi megbízottja, Bédy-Schwimmer Róza beszámolt svájci kiküldetéséről. Arról, hogy értesülése szerint „az antant nincs elhatározva Magyarország feldarabolása tekintetében”. Az élet ment tovább, a lap hirdetési oldalán azt találjuk, hogy a Thália kávéházban minden este elsőrendű cigányzenekar hangversenyez, s hogy a Kolozsvári Nemzeti Színház színészei nagy ambícióval és lelkesedéssel készülnek Krúdy egyfelvonásosra, *Az arany meg az asszony* bemutatójára. A biztató hírek és a reményések azonban gyorsan hervadtak, s az ősz végére a történelmi Magyarország területi integritása is végérvényesen a múlté lett. Karácsonyi számának címlapján a Kolozsvári Hírlap francia és magyar nyelvű nyílt levélben fordult Gerescu tábornokhoz, az aznap bevonuló román csapatok parancsnokához: „Parancsnok Úr! Románok! [...] A román hadsereg az antant megbízásából megszállva Kolozsvárt olyan helyre lép, mely nevezetes történelmi múltjának porladó talaját a kultúrhaladás, a szellemi és anyagi munkában előrejárás, polgári békés erő kifejtése és alkotótevékenysége jelenének élő zöldjével borítja be. A történelmi múlt elevenedik meg az ércalakban, mely messze híres dísz városunk főterének.

³³ *Hogyan tanítják a román tanítókat a magyar tanárok? Véget ért a határszéli tanítók kurzusa*, Kolozsvári Hírlap 1918. augusztus 18., 3–4.

³⁴ *Román járőrök jöttek át a tölgyesi szoroson*, Kolozsvári Hírlap 1918. november 13.

Önök
fegyve
ság. E
pillan
magy
nek, l
nok k
ges ell
ni. Tü
biztor
örizzé
még a
Ez
Szabó
hetetle
jába h
zése e
udvarl
nincs
lés – a
nem v
kataszt
dött m
útra ke
esküt r
mat fél
menek
magyar
A v
erdélyi
bár a fi
ik több
képper
radt, n
Igaz, ez

³⁵ Felhívás
³⁶ SZABÓ
³⁷ SZEKFI
³⁸ ABLON
³⁹ MIKÓ
Budapes

Önök Mátyás király szülővárosának földjére lépnek. [...] Mi a fegyvert letettük. Egyetlen fegyverünk az, melynek jelzőjével népünk annak a szobornak ércalakját felruházta: az igazság. Ezzel fogunk majd Európa ítélőszéke előtt megjelenni.” A szerkesztők ebben a nehéz pillanatban is a polgári öntudat fennkölt stíljével dolgoztak, de a városban – és Erdély magyar lakosságának körében – uralkodó hangulatot talán mégis a város polgármesterének, Haller Gusztávnak a szikár közleménye fejezte ki plasztikusabban: „Gerescu tábornok közölte velem, [...] minden rendzavarást szigorúan fog megtorolni és minden tette- ges ellenállást vagy annak kísérletét rögtönítélő bírósági ítélet alapján halállal fog büntetni. Tudom, hogy valamennyiőtök szívéhez hozzá van nőve a város és polgárai épsége és biztonsága és ezért arra kérlek mindnyájatokat, hogy a jövőbe vetett rendíthetetlen hittel őrizzék meg higgadságokat, nyugalmakat és tartózkodjatok minden rendbontásnak még a látszatától is.”³⁵

Ezekről a napokról a magyar közönség hangulatát olyan elbeszélések formálták, mint Szabó Dezső *Éjszaka Erdélyben* című novellája, amely az uralomváltást „hegyekig lobogó mérhetetlen autodafében” siratta. A túlzásfolt, expresszivitásában szinte önmaga karikatúrájába hajló történetben a főszereplő öreg birtokos közvetlenül a román csapatok megérkezése előtt még „tort ül”, s aztán meghal, meghagyva, hogy egyetlen unokája gyűjtsa fel udvarházát, az „ősi lakot”: „Csinálj zajt, hejehujázz, tombold ki a ház oldalait. Oh, hogy nincs cigány, mikor a végső tort tartjuk. Az én torom és Erdély torát.”³⁶ Ez a hangszere- lés – amire a trianoni ország közvéleménye nagyon is fogékonyan mutatkozott – persze nem volt több, mint „vigasztalan, temetkezést emlegető álromantika”.³⁷ A valóságban a katasztrófa mégsem gerjesztett ilyen apokaliptikus társadalmi folyamatokat. Nem ismétlődött meg az 1916. augusztusi román betörés utáni fejvesztett menekülés sem. Akik most útra keltek, elsősorban az úgynevezett „intelligenciához” tartoztak, a román államra tett esküt megtagadó tisztviselők, tanárok, illetve elűzött, kifosztott birtokosok voltak. A folya- mat fél évtizedig is elhúzódott. A statisztikák szerint 1918 őse és 1924 között kétszázezer menekült érkezett a Romániához csatolt erdélyi és partiumi részekről, az erdélyi és kelet- magyarországi részekben élő magyarok több mint tíz százaléka.³⁸

A vezetőrétegében megfogyatkozott és középosztálya anyagi alapjában megroggyant erdélyi magyarság érdekeit az első időkben leghatékonyabban az egyházak képviselték – bár a földbirtoktörvény következtében maguk is elvesztették létalapjukat jelentő földje- ik több mint 90 százalékát.³⁹ De cselekvési szabadságuk, hitéleti autonómiájuk (legfő- képpen: iskolarendszerük hálózata) a jóval nehezebb körülmények között is fennma- radt, nem utolsósorban a békeszerződésbe illesztett kisebbségvédelmi garanciák miatt. Igaz, ezek ereje, ahogy Szekfű Gyula találó hasonlata leírta, sokszor tűnhetett olyannak,

³⁵ Felhívás Kolozsvár közönségéhez, Kolozsvári Hírlap 1918. december 24., 1.

³⁶ SZABÓ Dezső: *Éjszaka Erdélyben*, Új Magyar Szemle 1921, 280–289.

³⁷ SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934, 460.

³⁸ ABLONCZY Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*, Jaffa, Budapest, 2011, 26.

³⁹ MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, Studium, Budapest, 1941, 77–78.

mint „fakardé az ágyú torka előtt”.⁴⁰ A történelmi magyar egyházak (katolikus, református, evangélikus és unitárius) vezetői már 1918 novemberében közös nyilatkozatot adtak ki híveik részére.⁴¹ 1920-ban egy felekezeti magyar egyetem felállításával is kísérleteztek. Az egy tanéven keresztül működő háromfakultásos intézménynek Ravasz László volt a rektora, azonban a román állam a további működést megakadályozta.⁴² A kisebbségpolitikai állásfoglalások kialakításának színhelyei az 1918 novemberében – a Ravasz szövegezte petícióval – létrejött Felekezeti Tanács havi rendszerességgel tanácskozó értekezletei voltak. Itt határoztak folyamodványokról, nemzetközi tiltakozásokról, az iskolasegélyek elosztásáról, oktatásszervezési, tantervi kérdésekről. 1926-ig, amikor ténylegesen létrejött az Országos Magyar Párt parlamenti frakciója, a legfontosabb közösségi feladatokról itt születtek meg a döntések.⁴³

Ravasz László már a megszállás reménytelen másnapján, 1919 elején mozgósított, s a kisebbségi sorsban egy újfajta magyarsággép körvonalait látta megtestesülni.

Kezdet kezdetén állunk. Homályosan bár, de mintha bontakoznának előttem a lelki magyarság nagyszerű körvonalai. Új jelentést kap ez, hogy magyar s ez a jelentés nem politikai lesz, hanem szellemi és erkölcsi értékjelző. Magyaroknak lenni majd annyit jelent: különbnek lenni, küldetéssel bírni. Magyar az, aki többet szenved, többet dolgozik és mélyebben imádkozik, mint más. [...] Én hallom zúgni az életnek árjait a magyar lélek mélységeiben. Tudom, hogy e zúgásban Isten üzeni: fel a szívekkel, diadalútra megyek közetek reám tekintő gyermekeim.⁴⁴

Egy héttel később pedig már konkrét feladatokat tűz ki, azzal számolva (amit a legtöbben akkor még nem vallottak be maguknak), hogy a román uralom tartós lesz. Programja az önszerveződő erdélyi magyar református társadalom összefogását kívánta elérni, s az ehhez bizonyos mértékű demokratikus átalakulást is szükségesnek lát.

Bármiképpen is dőljön el Erdély sorsa a békekonferencián, nekünk kész programmal kell a holnapot várni s a békétárgyalások aláírásának napján már munkába kell kezdenünk. Minket most csak az az egy eset foglalkoztat: az, ha véglegesen csatlolnak Romániához. [...] Az igényeknek misszionáriusi leszorítása szocialiter a nép életviszonyaihoz való közeledésben fog nyilvánulni [...]. Második következmény az lesz, hogy a kálvinizmus lépjen ki liturgiális keretéből s váljék aktív társadalmi erővé. Ez a

⁴⁰ SZEKFÜ Gyula: *Az erdélyi probléma*, Napkelet 1925. május, 458.

⁴¹ [MAJLÁTH Gusztáv Károly – FERENCZ József – KIRCHKNOPF Gusztáv – NAGY Károly]: *Erdély órálló főpásztorainak körlevele*, 1918. november 15-én, Református Szemle 1918. november 20., 424.

⁴² *Magyar egyetem*, Református Szemle 1920. június 15., 81. (Az egyetemalapítási kísérlethez lásd ERDÉSZ Ádám: *A kolozsvári felekezeti magyar egyetem 1920–1921*, Történelmi Szemle 1998/3–4., 257–276.)

⁴³ BÁRDI Nándor: *Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban 1923–1924 = Etnopolitika*, szerk. Fedinec Csilla – Bárdi Nándor, TLA, Budapest, 2003, 153–195 (a szöveg internetes változatát használtam: <http://bardi.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=19&p=2407>).

⁴⁴ RAVASZ László: *Újévkor*, Református Szemle 1919. január 3., 1–2.

papra azt a feladatot hárítja, hogy kifejezetten pásztor legyen. [...] Minden pap tanuljon meg románul és szolgálatait felekezeti különbség nélkül végezze. Harmadik következmény lesz a kálvinizmus alapelvének az egyetemes papság elvének érvényesítése. Alig van utálatosabb, ostobább dolog a magyar kálvinizmusban, mint az ú.n. „paritás”, a lelkési és világi elem megkülönböztetése. Látszik, hogy egy nagy verekedésből származott; korlát, amit harapós lovak közé tesznek az istállóban. Érzik is rajta az istállószag. Kálvinizmusunk – nemcsak Erdélyben, mindenütt – a deklarikalizálódás felé halad, tehát éppen missziói természeténél fogva erősen ki kell fejleszteni benne a laikus papságot. [...] Laikus teológiát kell szervezni, laikus pásztorokat ordinaálni, s a bibliával és énekes könyvvel neki indítani a magyar jövődönk. Ezen fordul meg az erdélyi kálvinizmus hősi korszaka, amelynek nagyszerű lehetősége a feketé homályon át egy percre szemünkbe villan.⁴⁵

Ravasz azzal is tisztában volt, hogy az uralomváltozás után „idegen eszközökkel, önmagán kívül eső, u.n. »államilag tenyésztett magyarság« itt többé fenn nem állhat. [...] csak olyan és annyi intézményünk lehet, amennyit termelni és eltartani képesek vagyunk”.⁴⁶ A következő generáció számára tehát az egyházi munka integrálása a cél, annál is inkább, mert Ravasz meg volt arról győződve, hogy az új körülmények között a lelkészek, tanárok, tanítók „az erdélyi magyar társadalom természetes vezetői” lettek.⁴⁷ Programjának megvoltak az előzményei: ismertsége, tekintélye, püspökhelyettesi tisztsége, évtizedes szervezőmunkájának beérő gyümölcsei, amelyek a kisebbségi lét körülményei között is folytathatóak voltak.

[...] még a háború alatt hozzáláttam, hogy a református lelkipásztor nemzedék ifjabb részét nagy leszámolásokra való felkészülésekre bírjam rá. [...] Megindítottuk *Az Út* című gyakorlati teológiai folyóiratot; mire a háború vége felé járt, már észrevétlenül kész volt az új program: az erdélyi egyházi élet átszervezése az élő hit, a missziói öntudat alapján, tudományosan kipróbált módszerekkel. [...] Megindult az erdélyi egyházkerületben az egyházi ébredés. Ezzel párhuzamosan [...] a magyar intelligencia elé tártam a keresztyén világnézet igazságát, szépségét és hódító erejét; szembe állítottam ezt a világnézetet a századforduló rettenetes lelki romlásának minden kétségbeejtő tünetével. Így kerültem szembe mindazokkal, akiknek valaha táborához tartoztam Ady Endrétől kezdve Eötvös Károlyig. [...] De reánk szakadt a román uralom. 1918 elején, mint egyházkerületi főjegyző, bekerültem az egyházigazgatás kellős közepébe és 1918 végén a magyar nemzeti ellenállás legbensőbb vezérkarába.⁴⁸

⁴⁵ RAVASZ László: *Kilátásaink*, Református Szemle 1919. január 10., 11–12.

⁴⁶ RAVASZ László: *Iskoláink*, Református Szemle 1920. július 1., 90.

⁴⁷ RAVASZ László: *Szabó Jenő*, Református Szemle 1920. március 15., 37.

⁴⁸ RAVASZ: *Magamról*, 32–33.

A számvetés alapjául tehát saját újkonzervatív etikai idealizmusa szolgált. Ennek szellemi téren vívott küzdelmei pedig egybefonódtak az összeomlás anarchiájának nagyon is konkrét képeivel, s azzal a ténnyel, hogy az 1918 őszén kirobbanó „destruktív” forradalmi mozgalmak tagadhatatlan tömegtámogatottsággal bírtak.

Mérhetetlenül fokozza fájdalmunkat az a nagy csalódás, ami a háború erkölcsi hatásának kérdésében mindannyiunkat ért. Mindent el lehet viselni, csak azt nem, ha az ember a népet erkölcsileg megromlottnak látja. [...] Itt ért engem az a keserves csalódás. Ha végiggondolom a nagy összeomlásnak minden egyes fázisát, lehetetlen nem látnom, hogy a lejtőn való megindulás pillanatától kezdve egyre gyöngébb, kisebb, származásosabb és züllöttebb lett az én népem. [...] A népléleknek évezredekken át innervált gátló képzei, az erkölcsi eszmék homályosodnak el.⁴⁹

Nem meglepő, hogy Ravasz László a történelmi földrengés után ismét az etikai idealizmus historizmusba oltott ágától remélte a megújulást.

Ma egyetlenegy magyar törekvés van: a *meliorizmus* irányzata, ami azt jelenti, hogy különbeknek kell lennünk lélekben, mint mások. Múltunkban, a népgéniuszban, egyházainkban, kultúránkban immanens erkölcsi erők vannak felhalmozva. Végzetünk az volt, hogy legutóbb a magyarság politikai jelentés volt, ahelyett, hogy erkölcsi lett volna.⁵⁰

1919 és 1921 között Ravasz egyházi vezetőként azt a dilemmát látta maga előtt, hogy „túlzott alkalmazkodással el ne áruljuk az egyház magyarságát [...], viszont föld alá vonulva kétségbeesett irredenta harccal meg ne szűnjék az egyház egyház lenni”.⁵¹ A kompromisszumos munkálkodás eredménye volt, az hogy a református iskolarendszer – főként a középiskolai hálózat – fennmaradt, a püspökök pedig letették az államesküt. Ravasz László részt vett a romániai magyarság politikai szervezkedésében is: a Magyar Szövetség 1921. januári zászlóbontása alkalmából írt cikke nem a korai transzilvanizmus manifestuma, hanem a magyar kulturális szupremácia fel nem adott elvének az új helyzetre való alkalmazása.

Új világban, új országban, új államban meg kell maradnunk a régieknek: magyaroknak. [...] Élni kívánunk nemcsak a létezés ösjogán, hanem a *hivatás* történelmi jogcímén is. [...] Teremtettünk ezen a földön egy páratlan, eredeti kultúrát [...] Itt iskolák vannak olyan időkben, amikor iskolák csak Nyugaton lehettek, könyvben, írásban, irodalomban, amely századok óta klasszikus; jogrendben, gazdaságban, iparban

⁴⁹ RAVASZ László: *A nép*, Református Szemle 1919. április 25., 121–122.

⁵⁰ *Uo.*, 122.

⁵¹ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 136.

etnográfiai alkotásokban olyan dokumentumok, amelyekre bármely nyugati nép büszke lehetne. Nekünk van mit megőriznünk: a múltunk.

A jövő tekintetében ez a program kevésbé lehetett konkrét, „az erdélyi múlt nem múzeális tárgy, nem történelmi emlék, melyet egy kihalt nemzedék rezignáltan őriz és muto-
gat; az erdélyi múlt sziklába ázott fundamentum, melyre a jövő épül, amit [...] nálunk külön nemzedékek szerkesztenek egybe”.⁵²

Ez az egybeszerkesztés valóban nem az ő műve lett. „A lélek előtt nincsenek sorompók” – írta Révész Imre expatriálásakor 1920 júniusában,⁵³ de egy év múlva, 1921 őszén ő maga is Magyarországra távozott. Oka a dunamelléki püspökségre való meghívás volt, Ravasz „e páratlan és szinte hihetetlen megtiszteltetés elől kitérni nem tudva” hagyta el szülőföldjét.⁵⁴ Az erdélyi református közvélemény érzéseit Makkai Sándor – Ravasz egykori tanítványa és utódja a főjegyzői tisztségben – fogalmazta meg. „Ha közvetlen jelenlétét, közvetlen munkásságát és személyiségének közvetlen hatását nagyon fájdalmasan kell is ezután nélkülöznünk, Erdélyben, az erdélyi református Sionban még csak most és ezután fog kibontakozni az ő magvető munkájának eredménye abban a lelkipásztori generációban, amelyet mint professzor nevelt, mint igehirdető táplált és ihletett s mint testvér és barát örökre magához kapcsolt [...] Imádkozó szeretetünk kíséri magasba lendülő útján továbbra is.”⁵⁵ Makkai találóan fogalmazott, a pálya emelkedő íve logikus volt, az októberi forradalom, a kommün, a trianoni katasztrófa után Magyarországon 1920 után kiépülő konzervatív restaurációs fordulat az ekkor már nemcsak Erdélyben, hanem Budapesten is jól ismert Ravasz László szuverén egyéniségében magát ismerte fel. Ahogy az 1960-as években, az *Emlékezéseimben* írta, „Nekem nem kellett a közfelfogáshoz alkalmazkodnom, mert a közfelfogás alkalmazkodott hozzám”.⁵⁶ A karrierépítés ügyesen diplomatikus és rendkívül sikeresen végrehajtott lépése volt a döntés, de nem hiányzott a személyes szorongás, a süketnéma fia megfelelő oktatásáért való aggodalom sem.⁵⁷

„Megalázott nemzetünket csak az érzelmi közösség s osztatlan lelki egység emelheti újra fel”

„Ravasz László székely véreink véréből származott s az elszakított Erdélyből szakadt hoz-
zánk. Már fiatalon, mint kolozsvári teológiai tanár nagy tudományával, fényes szónoki, s erős szervező tehetségével országos nevet szerzett magának. Mióta a Gondviselés őt mai szélesebb körű munkaterére vezette, kivételes tehetségének még gazdagabb kivirágzását

⁵² RAVASZ László: *Tűz a Mondó-hegyen*, Pásztortűz 1921/3., 75–76.

⁵³ RAVASZ László: *Dr. Révész Imre, Református Szemle* 1920. június 1., 75.

⁵⁴ *Dr. Ravasz László budapesti papsága*, Református Szemle 1921. április 1., 60.

⁵⁵ MAKKAJ Sándor: *Ravasz László, a dunamelléki egyházkerület püspöke*, Református Szemle 1921. július 15., 116.

⁵⁶ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 121.

⁵⁷ „Az, hogy én Erdélyből kijöttem, végső elemzésben Lacikáért történt. Az ő beszéde a magyar nyelvhez volt kötve, s a magyar nyelvű süketnéma oktatás Erdélyben nagyon hamar másod-, harmadrangú kérdés lesz.” *Uo.*, 128.

látjuk, s rövid néhány évi munkálkodása után a magyar intelligens közönség, felekezeti különbség nélkül, úgy tekint reá, mint a nehéz megpróbáltatások terhe alatt roskadozó magyarság egyik erős oszlopára [...] Ravasz László nemcsak mint hitszónok s mint egyházi író kiváló, mint esztétikus, s mint történet-filozófus is jeles. Magasan felette áll a kisszerű, szűkkeblű felekezeti felfogásnak. [...] Áthatja őt az a meggyőződés, hogy mélyen megalázott nemzetünket csak az érzelmi közösség s osztatlan lelki egység emelheti újra fel.”⁵⁸ A laudáció Ravasz László 1925-ös akadémiai tagajánlásából való, amit többek között Voinovich Géza és Négyesy László írtak alá. Az idézet arra utal, hogy Ravasz nemcsak gyorsan és sikeresen illeszkedett be a húszas évek ellenforradalmi konszolidációjába, hanem arra is, személye a revízió gondolatának is egyfajta jelképévé vált. De ismerünk más hangvételű memoárokat is az „erdélyi” Ravasz szerepéről a húszas évek bethleni konszolidációjában. Amikor – mint Ravasz utalt rá „Magyarország Erdély volt” – oly sok vezető helyen ültek Erdélyből elszármazott magyar politikusok és tisztviselők. A szlavista és történész Gogolák Lajos *Romemlékek* címmel idézte fel az 1920-as évek végének Bethlen István miniszterelnök körül csoportosuló arisztokrata-nagypolgári miliőjét a Hungária Szálló márványtermeiben rendezett Magyar Szemle-vacsorák hangulatán keresztül. Az aranypikkés, frakkos inasok között beszélgető politikusok, tudósok és nagyiparos mecénások közé Gogolák odarajzolta Ravasz László alakját is. Röviden indokolva, hogy Ravasz, mint Bethlen István „udvari főpapja” és „tisztartója”, miért lett alkalmas arra a szerepre, amelyet protestáns egyházfőként, szónokként és közéleti emberként az 1920-as évek konszolidációjában betöltött: „Azután igen-igen jelentősen ott állott még Bethlen és Szekfű közelében a szép lelkű és finom hangú Ravasz László ref. püspök, akit joggal tarthatunk a Bethlen-ház házi főpapjának. Már Kolozsvárott, mint teológiai tanár és erősen társadalmiaskodó lelkészi férfiú is kezdettől intim barátja lett az ifjú Bethlennek, aki tegezéssel tüntette ki, holott az erdélyi arisztokraták, bár a legszegényebb köznemessel és derék székellyel is tegeződtek – hallhattam – papi emberrel soha, mivel az a báró és a gróf tisztartója volt lelki dolgokban, az úri háztartás tagja, a jobbágyság és szegénység rendben tartója.”⁵⁹ Valóban, Bethlen Istvánt nagyon tisztelte Ravasz László, és a megbecsülés kölcsönös volt. 1918 tavaszán például Bethlen támogatta volna Ravasz erdélyi püspökségét, de ő akkor – legfőképpen személyi lojalitásból – mentora, Nagy Károly mellé állt.⁶⁰ Viszont 1921-ben a friss miniszterelnök Bethlen ellenezte, hogy Ravasz László „kijöjjön” Erdélyből. Ő mégis kandidált, majd fölényesen nyert a dunamelléki püspökválasztáson a kormánypárti képviselő Kováts J. Istvánnal szemben.⁶¹ A személyi lojalitás tehát nem jelentett függőséget, sőt Ravasz 1934-es cikke Bethlen politikusi életművét tragikusnak láttatja. „Volt abban valami alig elhordozható tragikum, hogy a legerdélyibb lelkű politikus legyen az Erdély nélküli ország gazdája s olyan politikát csináljon, mintha nem is

⁵⁸ Magyar Tudományos Akadémia tagajánlások 1925-ben, kézirat gyanánt, Budapest, 1925, MTAKK, Ms 327/f, 3–4.

⁵⁹ GOGOLÁK Lajos: *Romemlékek*, I., kiad. Nővé Béla, Holmi 2001/3., 301.

⁶⁰ RAVASZ László: *Püspökválasztás*, Református Szemle 1918. február 1., 62.

⁶¹ Lásd Kálvinista Szemle 1921 július 3., 223–224.

volna Erdély.”⁶² Ez a kontextusa Ravasz László két világháború közötti Erdéllyel kapcsolatos nyilatkozatainak is megvan, amelyek már főképpen a magyarországi problémákra reflektálnak. Az erdélyi irodalom túlzott modernségéről szóló *Irodalmi schisma* című, nagy vitát kavarázó 1928-as írását is innen érdemes nézni. Fellépése a transzilvanizmus ellenében nem pusztán megfelelési kényszer volt a konzervatív magyarországi establishment várakozásainak az Ady nevét zászlójukra író erdélyi „fiatalokkal” szemben, s nem is csupán a transzilvanizmus problematikájának saját szemszögéből való feldolgozása (lényegében annak elutasítása). Hanem egy újabb diagnózisa a 20. század első két évtizedében végbement nagy intellektuális átrendeződésnek, amely a magyar szellemi életet szinte kettészakította, s a vallásos törekvéseknek defenzív szerepet juttatott – akkor is, amikor a baloldal törekvései az 1920-as évek „keresztény kurzusában” politikailag marginalizálódtak.

A magyar szellemi életet különösen fenyegeti a schisma. Először is az utolsó húsz esztendőben élesen elvált és szembekerült egymással a régi és új irodalom, a fiatalok és öregek irodalma [...] E mögött egy nagy politikai és világnézeti meghasonulás mélységei ásanak: Ferenc József kora élesen elvált a XX. század forradalmi Magyarországtól. Ezt a repedést eltüntette – bár nem szüntette meg – az az óriási tektonikus elváltozás, amelyet a világháború és a béke okozott. Utána a magyar nemzet összefogott politikai egységének darabjai új országokban élnek tovább és próbálnak szellemi autarkióra szerveződni [...] Eredmény az, hogy ma már két irodalom van: az erdélyi és a magyarországi. [...] az új nagyobb erővel érvényesül Erdélyben, a régi leszögezi és konzerválja a magyarországit. Ha mindkettőnek egyforma volna az alkata: a krízist önmagukban megoldanák, de a különböző súly és erőviszonyok miatt egyik távolodik a másiktól és a szakadás nemcsak térbelivé, hanem szubsztancialissá válhat.⁶³

De Ravasz, akit a konzervatív tudományos és irodalmi fórumok (Akadémia, Kisfaludy Társaság) ekkor már tagjai sorában tudhattak, ezt csak egy kényszerű „vagy-vagy” helyzet következményeként vállalta. Egy másik írásában csak „látszatos igazságnak” nevezi az ellenforradalmi politika azon alapvetését, hogy Trianon katasztrófájának oka a forradalmi radikalizmus lett volna. Álláspontja szerint „a magyar szellemi élet folytonosságából következik az, hogy fogékony legyen a társadalmi továbbfejlődés gondolata iránt és életútját a szabadság uralkodó gondolata irányozza be, megerősítve attól az egyetemes tapasztalástól, hogy a forradalmak tulajdonképpen reakciók, amelyeket [...] az igazságtalan konzervativizmus támaszt”.⁶⁴ Ravasz megoldása egyfajta „evolútív szabadelvűség”, az „arany középút” politikája. Mert végső elemzésben az erdélyi probléma bemutatása Ravasz számára az anyaország szellemi-társadalmi fejlődésének szempontjából értelme-

⁶² RAVASZ László: *Bethlen István erdélyisége*, Magyar Szemle 1934. október, 106.

⁶³ RAVASZ László: *Irodalmi schisma* = Uő.: *A Táborhegy ormán*, Kolozsvár, 1928, 133–134.

⁶⁴ RAVASZ László: *Magyarország a háború után* = Uő.: *Tudom, kinek hittem*, 32. (Az írás eredetileg angol és német nyelven jelent meg az angolszász és német protestáns közvélemény tájékoztatására.)

zendő: az „erdélyi lélek” a végletektől szabdalt magyarországi fejlődés múltbéli alternatívája. Ha a „magára hagyott” erdélyi intellektuális fejlődés túlságosan is előreszaladt, a magyarországi viszont sokszorosan hátramaradt.

Az alföldi típusú magyarországi fejlődés zsákutcába jutott, mert az arisztokrácia elidegenedett nemzetététől és annak égető gondjaitól, mert a magyar dzsentrí a szabadversenyos kapitalizmus próbáján vallott kudarcot. És végül mert a szellemében és erkölcsében leginkább színvonalas lateiner középosztályok háború általi megroppanását – „mai nyomorúságunk legszomorúbb tünetét” – nem tudta pótolni egy egészséges paraszti polgárosodás sem demográfiai, sem intellektuális szempontból. „Csak annyi gyermeket nevelt fel, amennyit a kis ősi jusson el tudott tartani. Fájdalmas, hogy mennyire nem tudott intellektuális exportot termelni a legtöbb nagy alföldi mezőváros.”⁶⁵ Ez az oka annak, hogy magyar polgári társadalom a rossz társadalompolitika következtében „nagyra hízlalt” ipari és mezőgazdasági proletariátus szorításában van. Ráadásul a zsidóság asszimilációját oktalan antiszemitizmus akadályozza, s a felekezeti türelmetlenség is csak a meghasonlást növeli. „Magyarországon protestáns és katolikus oly távol áll egymástól, mint a kontinensen talán sehol.”

Erdélyben viszont – érvelt Ravasz – a társadalomfejlődés nem éles ellentéteket, hanem okos kompromisszumokat generált. Az erdélyi arisztokrácia összeszővődött az ország társadalmával, nemcsak a protestáns, hanem a katolikus egyház is autonómiát élvezett, az értelmiségi középosztályt a városok, a magyarság természetes centrumai a nemzetiségi vidékek tengerében kollegiális közelségbe hozták az uralkodó rétegekkel. S nem utolsósorban az erdélyi szellem mindvégig szabadelvű volt: a nemzeti liberalizmus Erdély történetének „legnemesebb, legtisztább szenvedélye”. Nem csoda, állítja Ravasz, hogy a szociális mobilitás is jobban működött Erdélyben. Szemben a magyarországi gazdátársadalom egykézésével, a székely szapora fajta volt, gyermekeit nem kötötte az eke szarvához, az első fiú kivételével a többi ment tisztviselőnek, tanárnak, papnak, sőt iparosnak, kereskedőnek is. Ez az oka, hogy „a magyar földön lakó fajta közül az egy zsidót leszámítva, a székelynek volt a legnagyobb intellektuális exportja”.⁶⁶ Az „erdélyi szellem” tehát pedagógiai funkcióval bír Ravasz László számára, és ebben közös a diagnózisa Szekfű Gyulával, aki szerint az erdélyi kisebbségi mozgalmak nagy sikere a „társadalmi erők felébresztésében keresendő”.⁶⁷ Mint alternatíva és mint a fejlődés magyar ideáltípusa, a két világháború közötti Erdély-diskurzusokban ezért szorulnak háttérbe a korábbi gyötrő gondok. Ám Ravasz nem esik saját retorikája csapdájába, tudja, hogy a nemzetkarakterológiai kérdésfeltevés annak problematikusságából fakad.

Ma [...] finom repedés választja el egymástól a magyarság és az egzisztencia fogalmát. Felbukkant itt is, ott is az életkérdés világosságával az a nagy kérdés, hogy vajon kell-e a

⁶⁵ RAVASZ: *Az erdélyi lélek*, 54.

⁶⁶ *Uo.*, 58–59.

⁶⁷ SZEKFÜ: *Az erdélyi probléma*, 454.

magyarságért a létet, illetve a létért a magyarságot feláldozni? A kisebbségi, vagy szétszórtságban élő magyarokra gondolok.⁶⁸

De Ravasz az erdélyi „öncélúság”, a transzilvanizmus gondolatát elutasította, ugyanazért, amiért a korszak vezető történésze, Szekfű Gyula. A püspök nem tartotta azt reálpolitikának, hiszen a kinyújtott kezét román részről nem fogadta senki. Ugyanakkor erősítette az anyaországtól való elidegenedés folyamatát, s ezzel megnehezítette a revíziós törekvéseket, gyengítette az integer Magyarország gondolatát, ráadásul téves történeti analógián alapult.⁶⁹

„Két út között választhatunk” — Ravasz László a visszatért Erdély jövőjéről

A második bécsi döntés, Erdély északi részének „visszatérése” 1940 augusztusában Ravasz Lászlót is kitörő örömmel töltötte el. Javaslati viszont a korábbi visszacsatolások során elkövetett hibák és a revizionista propaganda egyoldalúan irredenta szemléletnek elkerülését célozták. Elképzelése szerint a magyar politikának tiszteletben kell tartania a regionális különállást. A bevonuláskor, 1940. szeptember elején Teleki Pál miniszterelnöknek írt levelét *Az erdélyi kérdés* címmel később kötetben is publikálta.

Magyarország a trianoni évek alatt elszokott a nemzetiség fogalmától, egész lelki világa akörül forgott, hogy saját véreinkkel hogy bánnak az utódállamok. Sokkal több garanciát nyújt a három erdélyi nemzet, különösen annak fiatalabb nemzedéke, a helyes nemzetiségi politika megvalósítására, mint Csonkamagyarország egyoldalúvá vált gondolkodásmódja.⁷⁰

Ez a vétkes egyoldalúság különösen megmutatkozott a magyar bürokrácia tehetetlenségében és gőgösségében a Felvidék visszacsatolásakor. Ravasz szerint meg kell érteni, hogy „ma az adminisztráció kiszolgálás”, és ezért decentralizálni szükséges, támaszkodva az erdélyi öngazgatási hagyományokra. A felekezeti ellentéteket sem szabad Erdélybe exportálni, hanem érdemes az erdélyi egyházak által létrehozott korszerű ifjúsági és nőszövetségek munkásságát felkarolni, ahelyett, hogy egy „általános állami szervezkedés” (értsd a levendemozgalom) ezt félretolná, vagy munkájuk eredményeit kisajátítaná. Ravasz arra is figyelmeztet, hogy Erdély mindig szabadelvűbb, sőt baloldaliabb érzületű

⁶⁸ RAVASZ László: *A magyarság = Mi a magyar?*, szerk. Szekfű Gyula, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 13–36.

⁶⁹ Ravasz ennek ellenére szoros kapcsolatban volt a transzilván irodalmi mozgalmakkal, ő üdvözölte 1921-ben Áprily Lajos indulását, Reményiket, s a harmincas években is többször publikált erdélyi periodikákban, így az Erdélyi Helikonban is.

⁷⁰ RAVASZ László: *Az erdélyi kérdés* = UÓ.: *Korbán. Beszéd, írások*, II., Franklin, Budapest, 1941, 224. (A cikk végén ez áll: „Kivonat egy levélből. Ezt a levelet Teleki Pál grófhhoz írtam, betegágyból, 1940. szeptember 8.”)

volt, mint az anyaország. Ezek az eszmék itt nem alkottak olyan diametrális ellentétet a nemzeti aspirációkkal, mint a budapesti szellemi életben: „1919-ben a legizőbb magyarok várták a vörös hadsereget, amelyről csak azt tudták, hogy magyar és szabadulást hoz.” A románsággal kapcsolatos nézetei Teleki Páléhoz állottak közel. A retribúciós logikát, azt, hogy a magyarság elégtételt vegyen a kisebbségi sors húsz évének sérelmein, élesen elutasította: „Becsületes magyar nem gondolhat arra, hogy most mi tegyünk úgy a románokkal, mint ahogy a románok tettek mivelünk. Nem az a kérdés, hogy mit érdemelne meg a román politika: az a kérdés, milyen politika illik a magyar nemzet ezeréves erkölcsi méltóságához.”⁷¹ Azzal is tisztában volt, hogy az 1918 utáni időszak az erdélyi románságot átalakította, „erős értelmiségi megművelés alá vette”, anyagilag is erős középosztályt nevelt benne, s nacionalizmusát is tovább fokozta. Úgy vélte azonban, hogy az erdélyi ember „ösztönösen” meg tudja találni, hogyan folytassa a „régii erdélyi politikát”, ami a három nemzetet újra összeforrasztja „egy magasabb történeti hivatás munkaközösségében”. Ez a remény azonban hamarosan füstbement, nem utolsósorban az uralomváltást követő atrocitások és törvénytelenységek miatt, melyek mind a román fennhatóság alatt maradt Dél-Erdélyben, mind a magyar közigazgatás alá került Észak-Erdélyben sűrűn fordultak elő 1940 őszén.⁷² Ezért sem tartott megvalósíthatónak egy széles körű nemzetiségi autonómiát Ravasz egy 1941-ben keletkezett, szintén *Az erdélyi kérdés* címet viselő, publikálatlan feljegyzésében.

Erdéllyel visszajött egy csomó nemzetiség rendkívül magas nemzeti öntudattal s a magyarság iránt oly érzésekkel telve, amelyek az összeolvadást megakadályozzák. Ennélfogva két út között választhatunk: végrehajtjuk a minél teljesebb összeolvadást az erdélyi magyarsággal s akkor egy egész ország magyar nemzeti társadalma áll szemben a román és a szász kérdéssel [...], vagy pedig Erdélyben a három nemzet között létesítünk olyan kapcsolatot, amely őket összetartja, köztük a gazdasági, politikai és művelődési együttműködést biztosítja, sorsközösségüket s egymásért való felelősségüket tudatosítja s ezzel a továbbélő Erdéllyel lépünk lazább, de érzelmileg a lehető legbensőbb kapcsolatba. Miután a bécsi döntés Erdélynek csak az egyik felét juttatta nekünk, a másik felét Romániának hagyta, autonóm Erdély gondolatát megvalósítani nem lehet. Marad tehát a másik megoldás.⁷³

A „kis magyar világ” négy esztendejében tehát Ravasz a magyarországi és az erdélyi társadalom egymáshoz csiszolódásán dolgozott, s jórészt támogatta az Erdélyi Párt politikáját.⁷⁴

⁷¹ RAVASZ László: *Erdély, Magyar Szemle* 1940. október, 229–230.

⁷² Lásd BALOGH Béni: *A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940 őszén*, Limes 1996/3., 79–92.

⁷³ RAVASZ László: *Az erdélyi kérdés*, kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára, Kt. d. 13.617.

⁷⁴ Például a telepítési elképzeléseket, amely a székely „népfelesleg” mezőségi áttelepítésével kívánt kedvezőbb nemzetiségi térszerkezetet létrehozni. Lásd EGRY Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*, Napvilág, Budapest, 2008, 131; ABLONCZY: I. m., 162.

„Azzal tisztában vagyok, hogy a területi kérdés eldőlt” — az öreg Ravasz László képe Erdélyről

Püspökként Ravasz László 1943-ban járt utoljára Erdélyben, 1944-ben elhúzódó betegsége és a front előrenyomulása miatt már nem tudott hazalátogatni. Kolozsvárt 1944 szeptemberében kiűritették a magyar csapatok, ezután a visszaállt határok a püspök számára is jó időre lezáródtak. Ravasz egyháza védelmében 1945 után a hatalom megszerzésére törekvő kommunistákkal elhúzódó utóvédharcot folytatott, amely végül is 1948 májusában lemondásával végződött. Közben családi tragédiák sora érte: meghalt édesanyja, felesége, egyik leánya, maga is egyre többet betegeskedett. Egy 1946-os levélben arról panaszkodik, hogy 1945 októberéig tudta a kapcsolatot tartani erdélyi barátaival.⁷⁵ Az erdélyi magyarság politikai szerveződését továbbra is figyelemmel kísérte, de egyre inkább előtérbe kerültek a személyes motívumok: „Várom Erdély ügyének eldőlését. Ettől függ, [hogy] édesanyámat viszem haza a hunyadi temetőbe, vagy apámat hozom fel anyám mellé. Azzal tisztában vagyok, hogy a területi kérdés eldőlt.”⁷⁶ Arról is sokat ír, hogy az öregedés egyre inkább erőt vesz rajta: „Az öregkor hibája s egyszersmind vigasztalása, hogy a múltban él. Ennek során sokszor teszek látogatást kedves erdélyi udvarházakban s gondolatban eltársalgok azok lakóival. Ezt a birtokállományt nem tagosítják és nem sajátítják ki, roppant nagy uradalom, s még adót sem kell fizetni utána.”⁷⁷ Magánya 1953 februárja után még inkább fokozódik, ekkor a budapesti Kálvin téri lelkészi szolgálatból is távozni kényszerül. Ám Ravasz László 1956 mozgalmas, várokozásokkal teli nyarán újra visszakért a református közéletbe. Meghívást kapott az Egyházak Világtanácsának 1956 júliusában tartott gályatetői találkozójára, ahol feltárta a felekezet szorongatott helyzetét, az elnyomást leplező állami kirakatpolitikát, amelyet az 1940-es évek végén helyzetbe jutott egyházi vezetők készséggel, sőt túlbuzgósággal szolgáltak ki. Augusztus 12-től szeptember 5-ig pedig újra Erdélybe utazik, Kolozsvárt száll meg, s látogatást tesz Bánffyhunyadon, Székelyudvarhelyen, Désen, Gyulafehérváron is.⁷⁸ A kép itt is lesújtó. Összehasonlítja az első és a második román impériumban a magyarság helyzetét, és úgy érzi, hogy az erdélyi magyarok helyzete sokkal reménytelenebb a két világháború közöttinél. Nincs iskolájuk, irodalmuk, társadalmi és gazdasági szervezetük, hiányzik a külfölddel való érintkezés lehetősége. Magyarország felé különös gonddal megszerkesztett vasfüggöny gondoskodik arról, hogy „az erdélyi magyar úgy el legyen zárva magyarországi testvéreitől, mint akár az Egyesült Államoktól”. A ritka anyaországi hivatalos látogatók, köztük utódja, Bereczky Albert református püspök eltemették az integritás gondolatát, s felhívták az erdélyi magyarságot, hogy „helyét a szocialista paradicsommá vált Romániában foglalja el. Az

⁷⁵ Ravasz László levele Sándor Annának, 1946. május 28. (A levelet a tulajdonos, Hámos László bocsájtotta rendelkezésemre. Szívességéért ezúton is köszönetemet fejezem ki.)

⁷⁶ Ravasz László levele Sándor Annának, Budapest, 1946. november 2.; Hámos László birtokában.

⁷⁷ Ravasz László levele Sándor Annának, Budapest 1949. november. 2.; Hámos László birtokában.

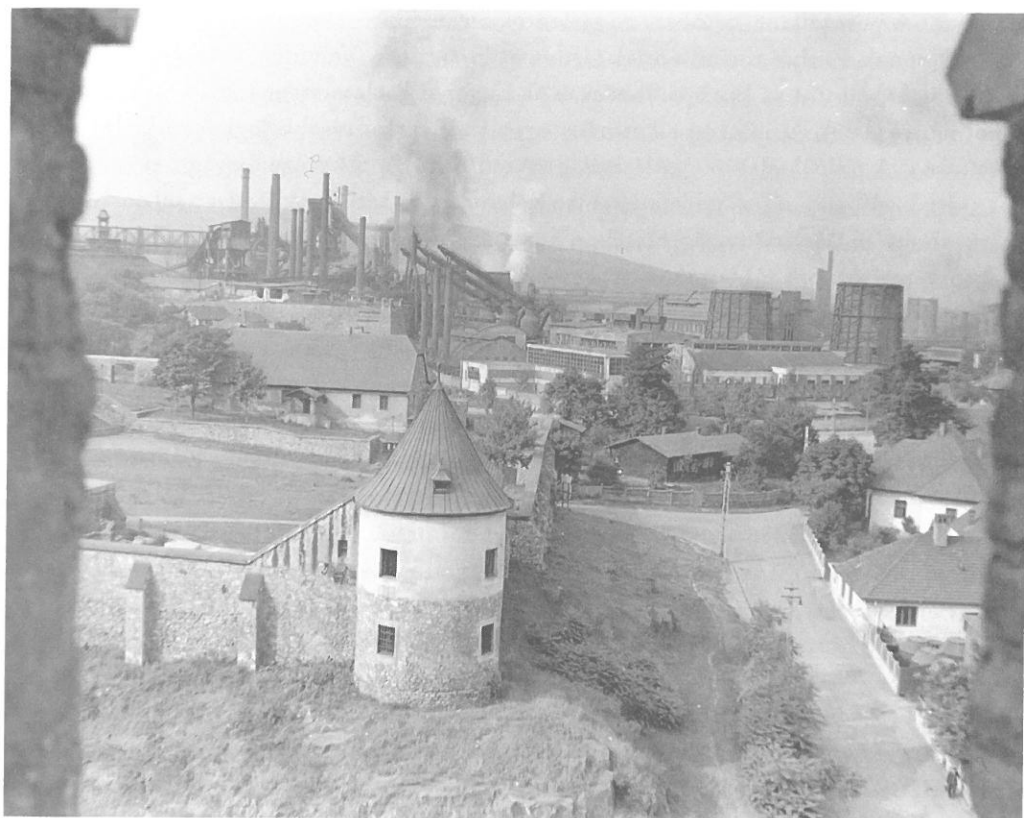
⁷⁸ RAVASZ László: *Erdélyi utam*, gépirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára, Kt. d. 12.967.

integritás gondolataért nem kárpótolt a magyar tartomány, mely egy nagy politikai személyvesztés, egy óriási gettó, miközben a szórványmagyarságot még könnyebben tizedeli az egyke és a vegyesházasság. A magyarság politikai helyzete kétes", folytatja megállapításait Ravasz, mert „a két üldözött fajtából”, a magyarságból és a zsidóságból sokkal nagyobb százalék lett aktív kommunista, mint a románságból. „Egy hallgató, fenyegető, várakozó roppant román többséggel szemben a magyarság és zsidóság együtt hordozza a kommunizmusért való egész felelősséget.”⁷⁹ A református egyház elszürkült, helyét az államvallási súlyát a kommunista államban is őrző ortodoxiához való simulással keresi, közben pedig a két nagy magyar egyház nem találta meg egymást, annak ellenére, hogy a „hajlíthatatlan magyarságú” Márton Áron, a magyar katolikusok püspöke „az erdélyi magyarság legelső embere”. A rohamos asszimiláció a magyarság megőrzésének és az evangélium terjesztésének kínos dilemmáját veti fel, a szórványlélkészek azzal szembe-sülnek, hogy a román nyelvű evangelizációs munkára van igény, a román nyelvű biblia-magyarzatoknál „felcsillannak a szemek”, a magyar nyelvű istentiszteletekről pedig az öregek kivételével elszállingóznak a hívek. Ravasz azonban mégsem csügged, azt javasolja nagy számban köré seregülő fiatal erdélyi barátainak „hogy a református magyar ember magyarságában Istentől nyert feladatot lásson”. Szervezzenek kézikönyvtárat, kezdjenek divatot saját lakásuk, templomaik berendezésénél a magyar népművészet közvetlen igénybevételével. Teológushallgatók és egyetemisták keressék a kapcsolatot egymással, s alkalmat arra, hogy kijöhessenek Magyarországra látogatóba. Beszámolója személyes része átforrósodott hangvétellű, úgy járta Erdélyt, mint a mesebeli Árgirus királyfi, állandó meghatottság és öröm között. Rátalál az egykori játszótársakra, elköszön tájtól, embertől egyaránt. A régi kert, ahol olvasott és dolgozott, elváltozva is megmaradt, emlékeibe merülve szinte hallja édesapja szokásos köhintését, édesanyja uzsonnára hívó szavát. Alkonyatkor pedig berobog az állomásra az esti személyvonat, amelyikkel annyi-szor ment Udvarhelyre, Kolozsvárra, befelé Erdélybe. Budapestre való visszatérése után néhány hónappal Ravasz a forradalom sodrában életre hívott Református Megújulási Mozgalom élére kerül, amelyet rövid, intenzív tevékenység után, 1957 kora tavaszán számolt fel a kádári terror. Ekkor kezdődő majdnem két évtizedes belső száműzetése haláláig, 1975-ig tartott. Édesanyja földi maradványait 1962-ben tudta urnában Bánffy-hunyadra küldeni. 1966-ban utoljára járt Erdélyben. 1968-ban az őt felkereső Vezér Erzsébetnek is azt mondta, ő ízig-vérig erdélyi ember.⁸⁰

Erdélyiségének emlékezete elsősorban a magyar református ökumené gondolatában él tovább. Életútja szélesebb értelemben annak bizonyysága, hogy a közösségi identitás-diskurzusok elválaszthatatlanok az egyéni tapasztalatok egzisztenciális sűrűjétől.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Beszélgetés Ravasz Lászlóval, közli Vezér Erzsébet = *A Ráday-Cyűjtemény Évkönyve*, VI., Budapest, 1989, 313.

Vajdahunyad, 1964